

דבר ה' זו הלכה (שבת קל"ח):

הלכה שבועית בנושאים אקטואליים

הגדרת אטר להנחת תפילין - מקורות והערות

א. אטר יד בתפילין

אטר- שעושה רוב מלאכתו ביד שמאל וכן כותב ביד שמאל, מניח תפילין על ימין כל אדם, שהרי לגביו היא כשמאל.

הניח על שמאל- לא יצא ידי חובה וצריך לחזור ולהניח על ימינו¹.

ב. הגדרת אטר

מלבד האמור לעיל ישנם מצבי אמצע בהם דנו הפוסקים האם נחשב לאטר או לא.

א. כותב בשמאל וכל מלאכתו בימין- יניח בימין, וראוי שמיד אחרי שמסיר את התפילין יד ימין יניחם גם על שמאל בלי ברכה (וכן להיפך, אם כותב בימין וכל מלאכתו בשמאל)².

ב. כותב בשמאל, עושה חלק ממלאכתו בימין וחלק בשמאל ואפילו רוב מלאכתו בימין- הרי הוא אטר ויניח בימין³.

ג. כותב בעיקר בשמאל, אך מעט גם בימין ורוב מלאכתו בימין- יניח בשמאל⁴.

ד. כותב כתב עברי בימין ולועזי בשמאל, או להיפך- הולכים אחרי היד בה עושה את רוב מלאכתו⁵.

מקורות והערות

1. במסכת מנחות (לז א) למדנו: "ת"ר אטר מניח תפילין בימינו שהוא שמאלו והתניא מניח בשמאלו שהוא שמאלו של כל אדם אמר אביי כי תניא ההיא בשולט בשתי ידיו".

ופירש רש"י: "ימין של אטר הוא שמאל לדידיה הואיל ורוב כחו בשמאלו" [ומלשונו משמע שהגדרת אטר תלויה בכח, ולכאורה הדבר תלוי במחלוקת האמוראים בלימודים - למי שלמד יד ימין מדכתיב ידכה, משמע שהולכים אחרי הכוח, ולמי שלמד מדכתיב 'וקשרתם וכתבתם' משמע שהדבר תלוי בכתיבה. ויבואר להלן].

ופסק השו"ע (סי' כז סע' ו): "ואטר יד ימינו, אם עושה כל מלאכתו בשמאלו, מניח בשמאלו שהוא ימין של כל אדם".

וכתב המשנה ברורה (ס"ק כג) שאפילו אם לא כל מלאכתו בשמאל, אלא רובה, בצירוף לזה שכותב בשמאל, יניח בשמאל.

והוסיף עוד (ס"ק כד) בשם ספר חוט השני שאם הניח על יד שמאל לא יצא ידי חובה. וע"ע בבאור הלכה (ד"ה מניח בשמאלו).

2. במסכת מנחות (שם) הובאה מחלוקת תנאים ואמוראים במקור הלימוד לזה שהנחת תפילין היא על יד ימין (הלימודים השונים הובאו בהלכה שבועית שבוע שעבר). ונחלקו הראשונים בדין אדם שכותב ביד אחת אך עושה מלאכה ביד השנייה, האם המגדיר הוא הכתיבה, או שהמגדיר הוא המלאכה.

הטור (סי' כז) כתב: "ופירש הרב ר' יחיאל מפרי"ז דוקא כשעושה כל מלאכתו בשמאלו אבל אם הוא כותב בימינו אף על פי ששאר מלאכתו בשמאלו דינו כשאר כל אדם". הרי שלשיטתו המגדיר הוא הכתיבה - היד בה כותבים היא היד באמצעותה מניחים תפילין, וממילא ההנחה היא על היד שכנגדה. וכן דעת רבינו פרץ בהגהות סמ"ק (מצוה קנג אות ח)

מאידך, הרא"ש (הל' תפילין סי' יח) הביא את שיטת ספר התרומה (סדר הנחת תפילין וסדר חליצתן) שהגדרה היא לפי המלאכה ולא לפי הכתיבה - היד בה משתמשים בעיקר היא המגדירה, ויש להניח על היד שכנגדה. והסברה מבוארת שם, שיש להניח על היד החלשה, כי העיקר הוא הלימוד של רב אשי מהמילה 'ידכה' שהיא היד הכהה - החלשה.

רמ"א בדרכי משה (ס"ק ד) כתב שגם המרדכי סובר כספר התרומה, אך מאחר שהטור ורבינו פרץ הם בתראי לעומת התרומה והרא"ש יש לנהוג כמותם (להגדיר על פי הכתיבה).

בשו"ע (שם) הביא את המחלוקת: "ואם כותב בימינו, ושאר כל מעשיו עושה בשמאלו, או כותב בשמאל ושאר כל מעשיו עושה בימין, י"א שיניח תפילין ביד שתש כח, דבעינן יד כהה, וי"א שהיד שכותב בה היא חשובה ימין לענין זה ומניח תפילין ביד שכנגדה". וכתב רמ"א שנוהגים כדעה שניה.

והנה כלל ידוע בשיטת השו"ע שכשכותב מחלוקת בנוסח יש אומרים ויש אומרים, כוונתו לפסוק כדעה השנייה.

אמנם, שיטת הגר"א (ע"י ביאור הלכה ד"ה והכי נהוג) היא כדעת התרומה והרא"ש שהמגדיר הוא היד בה עושים מלאכה. אלא שהביאור הלכה מצא זכות להצדיק את ישראל שיוצאים ידי כל השיטות, מאחר שאפילו לשיטת התרומה והרא"ש שהמגדיר הוא המלאכה, אם יכול לעשות מלאכה ביד בה כותב אלא שנוח לו יותר ביד השנייה, הרי שנחשב לשולט בשתי ידיו, ובצירוף העובדה שהוא כותב רק ביד אחת, הרי שיניח על היד השנייה.

והפתרון להניח תחילה על היד בה כותבים ואחר כך להניח על היד השנייה, נתון במחלוקת אחרונים- שיש אומרים שבהנחה זו יש איסור בל תוסיף. הגר"ע יוסף זצ"ל (שו"ת יביע אומר ח"ו או"ח סי' ב) הביא את שיטת האוסרים, ודחאם והסיק שהדרך הנכונה ביותר היא כפי שכתבנו למעלה- להניח תחילה על היד בה לא כותבים, ואחר כך לחזור ולהניח על היד בה כותבים. וז"ל:

"ועכ"פ כשמניחם בזה אחר זה אין לחוש כל כך לאיסור בל תוסיף כשמכוין כאמור, ובלבד שיניח תחלה ביד שכנגד היד שכותב בה, ביון דאנן בדידן נקטינן כמר"ן והאחרונים שעמו דס"ל דבתר כתיבה אזלינן. ובאמת שכ"כ כיו"ב הגאון מליבאוויטש בשו"ת צמח צדק (חאו"ח סי' ד אות ב) ד"ה והיכא שכותב בימינו, וכל מלאכתו עושה בשמאלו, שראוי ודאי להניח תפילין בשתי ידיו, דהיינו מתחלה יניח על יד אחת ואח"כ על יד שניה, כדרך שפסקו באה"ע סי' קסט לענין חליצת איטר, ע"כ. וכ"כ המהרש"ם בח"י"ב (סי' ר"מ). וע"ע בשו"ת יד אליהו רגולר (סי' ג). (וזה לפי שיטת החולקים על מרן וס"ל דאזלינן בתר יד שתש כחה). ומיהו ראיתי בשו"ת מתת ידו מה"ת (סי' ד) שכי' לפקפק על היד אליהו משום איסור בל תוסיף אף על פי שעושה רק מטעם ספק ובזא"ז, כמו בנתינת דמים שנתערבו שיש בהם משום בל תוסיף, כמ"ש בר"ה (כח:). ומכ"ש שאם עושה כן בבת אחת, כמו שהעידו על חכם א' שעושה כן, שבדאי הוא תמוה מאד, ובודאי שעובר על בל תוסיף. עכת"ד. ואינו מוכרח וכנ"ל, ובפרט כשמניח בזא"ז. לכאורה נראה שבאנו למחלוקת האחרונים בכיו"ב, כי בשו"ת המהר"ם שיק (חיו"ד סי' רפז) דן בענין כשיש ספק היכן להניח המזוזה מצד ימין הפתח או מצד שמאל, וכתב, שלעשות ב' מזוזות משני הצדדים איכא חשש בל תוסיף, אף על פי שאינו עושה אלא לצאת ידי ספק, ולא דמי להנחת ב' זוגות תפילין דרש"י ור"ת, דהתם חד מנייהו לאו תפילין הוא כלל,

וכאלו מניח על ראשו חפץ אחר, אבל כאן ששתי המזוזות כשרות, אלא שאין צד מזוזת שמאל חייב במזוזה, לפיכך אם הניח גם בשמאל אפשר שעובר על בל תוסיף. ע"כ. (וע"ע בשו"ת מהר"ם שיק חאה"ע סי' קמח). ובא רעהו וחקרו בשו"ת בנין ציון (סי' ק), וחלק ע"ז, וכתב דהא דמיא ממש לשתי זוגות תפלין, ושכן מצא להגאון יעב"ץ בתשו' שאילת יעב"ץ (סי' ע) שעשה מעשה לקבוע ב' מזוזות מספק, ע"כ. וכן מצאתי להגר"ש קלוגר בשו"ת קנאת סופרים (סי' מ, דט"ו ע"א) שכי' ג"כ בנידונו להניח ב' מזוזות משני הצדדים של הפתח מספק. ע"ש. וע"ע להגר"ח זוננפלד בשו"ת שלמת חיים ח"ב (חיו"ד סי' קז - קח). ע"ש. (וע' למהר"י בן וואליד בסי' שמו יוסף (סי' קעו) שהמניח ב' מזוזות משני צדי הפתח עובר על בל תוסיף וכו'. ע"ש. אכן התם מיירי שאין שום ספק בדבר). וא"כ מאי דפשיט"ל להגר"ח ברב פעלים הנ"ל דאיכא בהכי בל תוסיף, וכן פשיט"ל להרב מתת ידו הנ"ל, לאו מילתא פסיקתא היא כלל. (ומה שחילק המהר"ם שיק בין ב' מזוזות לבי' זוגות תפלין דרש"י ור"ת, דהתם חד מנייהו לאו תפלין הוא כלל, וכחפץ אחר דמי, יש להעיר קצת לפמ"ש בשו"ת בשמים ראש (סי' כד) דתפלין של ר"ת לרש"י או להיפך כשרות מן התורה. ע"ש. ודו"ק). וע"ע בשו"ת חי אריה (סי' נה) ד"ה אולם, שג"כ כ' בנידונו בנער שעושה כל מלאכתו וכותב בשמאל, והתחיל להניח תפלין בימין, כדן איתר, ואח"כ הרגיל עצמו לכתוב בימין בלבד וכו', והעלה שיניח תפלין בשתי ידיו, כדן חליצה בסי' קסט, אלא דהוא מילתא דתמיה לעשות כן בבת אחת בעת התפלה, לכן יניח גם עתה בימין כמו שנהג עד עתה, ואחר התפלה יניח בשמאלו, ע"ש. ולא חשש כלל משום בל תוסיף. ועכ"פ כל זה משום מדת חסידות. ובאמת שראוי ונכון מאד לעשות כן כשכותב בשמאלו וכל יתר מעשיו כולם עושה בימין, שרבו הפוסקים שיניח תפלין ביד שתש כחה, אלא שאנו קבלנו הוראת מרן, שסובר שהיד שכותב בה נחשבת לימין, ומניח ביד שכנגדה, וכ"פ הרבה אחרונים, לפיכך נכון שאחר שיניח התפלין בימין, כדעת מרן וסיעתו, ויברך עליהם, (ולא שייך בזה ספק ברכות להקל נגד דעת מרן, מאחר שעיקר המחלוקת במצוה ולא בברכה, וכמשי"כ בס"ד בשו"ת יביע אומר (חלק ה' חאו"ח סי' מב אותיות ד - ה) עש"ב). ולאחר התפלה יניח התפלין בשמאל בלי ברכה, ויקרא בהם ק"ש, כדי לצאת י"ח רוה"פ שחולקים על סברת מרן ז"ל. אבל כשרוב מעשיו בשמאל, וכותב בימין, די לו בהנחת תפלין ככל אדם בשמאל, ורק ממדת חסידות יחזור להניח תפלין לאחר התפלה בימין. והנראה לע"ד כתבתי"י [עכ"ל הגר"ע יוסף זצ"ל].

3. ביאור הלכה סי' כז סעי' ו (ביה"ל ד"ה והכי נהוג)

4. שו"ת שואל ומשיב (מהד"ת ח"ב סי' נח ב): "והנה בש"ע סי' כ"ז סי' דאם כותב בשמאל ושאר כל מעשיו בימין או להיפך שכל מעשיו בשמאל וכותב בימינו ש"א שיניח תפלין ביד שתש כח דבעינן

יד כהה וי"א שהיד שכותב בה היא חשובה ימין לענין זה ומניח תפילין ביד שכנגדה והכי נהוג והנה לא נתבאר אם עושה כל מלאכתו בשמאל וגם כותב בשמאל רק שגם בימין כותב קצת גם כן מה דינו לשיטת הסמ"ק והנה המ"א ס"ק יו"ד כתב דמשמע בסמ"ק אפילו כותב בשמאל ועושה מלאכתו בשמאל ואפ"ה מניח בשמאל מפני שכותב גם בימינו והנה מלשון זה לכאור' משמע שבשמאל כותב מהודר יותר מבימין שהרי כתב שכותב גם בימינו משמע דימין היא הטפל אמנם מהתחלת לשון המ"א שכתב אפילו כותב גם בשמאלו משמע דהשמאל היא טפל וע"כ אין הכרע מלשון זה ועיינתי בב"י שהביא לשון הסמ"ק דאם הוא שולט גם בימינו בכתיב' הוה כמו שולט בשתי ידיו ומניח בשמאל והנה מלשון זה שכתב ששולט גם בימינו בכתיבה משמע שהעיקר היא השמאל רק שגם בימין שולט קצת ואפ"ה מניח בשמאל וכן משמע אח"כ במ"ש בהגהת סמ"ק ולכך אמר מורי הר"י דאדם שהוא אטר יד ימינו שרגיל לכתוב גם בימינו אז יניח בשמאל דעיקר תלוי בכתיבה כדאמרינן מה כתיבה בימין וכו' הרי משמע שבימין אינו כותב כ"כ כמו בשמאל ואפ"ה מניח בשמאל וא"ל דשם מיירי בעושה מעש' בימין דזה אינו דהא שיטת הסמ"ק הוא דעיקר תלוי בכתיב' אף שכל מעשיו בשמאל וא"כ משמע שאף שהכתיבה ומעשיו הם בשמאל כל שיכול לכתוב בימין קצת מניח בשמאל". (ועיי"ש בכל התשובה, ועיי"ע בשו"ת מהרש"ם ח"ג סי' רצט אות א).

5. הספק שמולידה מציאות בה אדם כותב לשון הקודש ביד אחת ולשון לועזית ביד השניה הוא האם יש להתחשב בלשון לועזית או לא, האם ההגדרה של וכתבתם מוסבת רק על כתיבה בלשון הקודש?

וכתב הביאור הלכה (סי' כז סעי' ו ד"ה וי"א שהיד): "מסתימת השו"ע והפוס' משמע דכל כתיבה מהני לזה ולא בעינן שיהיה יכול לכתוב ספרים תפילין ומזוזה גופא כדמשמע לכאורה פשטיה דקרא וכתבתם".

וכדבריו כתב גם בשו"ת ארץ צבי (פרומער ח"א סי' עח). ועל הטענה שמהדרשה "וקשרתם וכתבתם" משמע שדווקא כתב עברי שכשר לתפילין ומזוזות הוא הכתב המגדיר אטר, ולא כתב אחר, ענה הארץ צבי: "דדרך הדרש ודרך הפשט אינם באופן אחד". וכוונתו, שאף לאחר שחז"ל דרשו את הפסוק, הפשט עומד במקומו ויוצאים ממנו דינים. והביא דוגמא לעקרון זה מהגמרא בשבועות (ל א) שבה- חז"ל דרשו את הפסוק "ועמדו שני האנשים" לחייב את העדים לעמוד בעת מתן העדות, ואע"פ כן למדו מאותו פסוק חיוב לבעלי הדין לעמוד כמשמע מפשט הפסוק (עיי"ש שהביא עוד דוגמאות).

אך הארץ צבי הוסיף שם הסתייגות- והיא, שבמציאות כזו יש לברך רק ברכה אחת גם לנוהגים כרמ"א בדרך כלל לברך שתי ברכות, מאחר ויש קצת ספק על איזה יד להניח, עדיף לסמוך על שיטת השו"ע ולברך רק להניח וברכה זו מוסבת גם על של יד וגם על של ראש ולצאת מחשש ברכה לבטלה.